

ТЕОРІЯ АРХІВНОГО ПОШУКУ ВОЛОДИМИРА МИКОЛАЙОВИЧА АВТОКРАТОВА (матеріали до курсу «архівна евристика»)

У статті проаналізовано теорію архівного пошуку В. М. Автократова, видатного теоретика-архівіста ХХ ст., який першим з архівознавців у центр архівної евристики поставив людину (історика, архівіста), наголошував на вивченні інформаційних потреб, пошукового мислення, стратегії, тактики і методів архівного пошуку. Вчений убачав два види архівного пошуку: традиційний (неавтоматизований, здійснюваний архівістом, істориком, дослідником іншої галузі науки) і, нетрадиційний або автоматизований; наполягав на тому, що автоматизований пошук ніколи не забезпечить настільки доведеного результату, як традиційний. Результативність традиційного пошуку, на думку В. М. Автократова, залежить від якості описування, тому він пов'язує надійність описання з пошуком. Однак, теорія описування, що в кінцевому результаті мала б забезпечувати інформаційні потреби користувача, залишається нейтральною до нього. Традиційний архівний пошук має глибоке коріння в специфіці архівного інформаційного середовища, відповідає характеру задоволення потреб історика в архівній інформації. Традиційний архівний пошук оперує образами й не знає штучної пошукової мови, посередників, інформаційний запит у ньому злитий із пошуковим приписом. Ключовим для пошуку стає чинник походження документа від певної епохи, важливих в історії подій, з якими пов'язаний фондоутворювач. Стратегія пошуку передбачає послідовне звуження цілі: від пошуку архіву до пошуку документа в справі. За такої постановки питання зрозуміло, що основне навантаження несуть описи фондів. В. М. Автократова цікавлять складні завдання й він виокремив кілька етапів їхнього вирішення: пробні пошуки «архівна розвідка», власне пошуковий етап, досягнення логічної межі. Найважливішим чинником успішності архівного пошуку В. М. Автократов уважав «занурення» історика в ретроспективний інформаційний простір. Вчений уточнив ідею «перехресного пошуку» й заперечив можливість її реалізації, вказавши, що в реальності його не може бути, оскільки пошукова думка рухається або «зигзагоподібно» або навіть у лабіринті», а також існують психологічні чинники, що істотно впливають на пошукове мислення дослідника. Така трактовка думки В. М. Автократова більше відповідає його позиції стосовно обмежених можливостей автоматизованого пошуку (перехресний пошук можливий лише за існування чіткої кібернетичної системи).

Ключові слова: архівна евристика; теорія архівного пошуку; Володимир Миколайович Автократов.

В статье проанализирована теория архивного поиска В. Н. Автократова, выдающегося теоретика-архивиста XX в., который первым из архивоведов в центр архивной эвристики поставил человека (историка, архивиста), настаивал на изучении информационных потребностей, поискового мышления, стратегии, тактики и методов архивного поиска.

Ключевые слова: архивная эвристика; теория архивного поиска; Владимир Николаевич Автократов

The article analyzes the theory of archive search developed by Avtokratov V.N., a prominent theorist and archivist of the twentieth century. He was the first among archivists who put humans in the center of archival heuristics, emphasized the necessity of studying information needs, search thinking, strategy, tactics, and archival search techniques. He saw two possible types of archive search: the traditional one (a manual process conducted by an archivist, historian, or researcher of other branches of science) and non-traditional or automated. The scholar insisted that the automated search could never provide results as perfect as the traditional ap-

proach does. The effectiveness of the traditional search, according to V.N. Avtokratov, depends on the quality of registries, because connects them to the reliability of the search. However, the registry theory that should ultimately provide for the information needs of users is neutral to them. Traditional archive search is deeply rooted in the specifics of archival information environment and meets the needs of historians in archival information. Traditional search works with images and does not recognize artificial search languages and intermediaries, because the information request merges with search instructions. The key search is the origin of a document during a particular era or important historical events, which are associated with record creators. The search strategy follows consistently narrowing goals from archives to documents in the case. In this process, inventories play the primary role. V.N. Avtokratov was interested in complex challenges, so he singled out several stages of the solution method: test searches or archival inquiries, the actual search stage, and achieving logical limits. V. N. Avtokratov considered «immersion» of a historian in the retrospective information space to be the primary determinant of the success or failure of a search. The scientist defined the idea of «cross-search» and denied the possibility of its implementation, pointing out that it would not work in practice, because the search thought process moves either in «zigzags» or even «labyrinths». Additionally, there are also psychological factors that significantly affect the exploratory thinking of a researcher. This interpretation of V. N. Avtokratov's views is more consistent with his position on the limited capacity of the automated search (cross-search is only possible if a clear cybernetic system exists).

Key words: archival heuristics; theory of archive search; Vladimir Nikolaevich Avtokratov.

Останніми роками в програмах вищих навчальних закладів України з'явилася нова дисципліна – архівна евристика. Парадоксальним є те, що цей курс посів своє місце в університетських програмах за умов, коли архівна евристика досі лишається в колі недостатньо розроблених напрямів архівної науки. Фактично відсутня методологія архівної евристики. Для опанування цієї дисципліни студентами потрібен навчальний посібник або підручник, який розкриє конкретні методи архівної евристики. У виборі того, що є головним або з чого почати, автор вирішила зосередитися на доробку вченого, який не був першим, хто писав про архівну евристику, але справив найбільш значущий внесок у розроблення теорії архівного пошуку. Досі ще нікому не вдалося перевершити Володимира Миколайовича Автократова (1922–1992) – видатного теоретика-архівіста світового рівня, доктора історичних наук, випускника і професора Московського державного історико-архівного інституту (МДІАІ), вченого секретаря (1964–1966) та заступника директора з наукової роботи (1968–1992) Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (ВНДІДАС).

В. М. Автократов значно випередив свій час, можливо саме тому його ідеї не знайшли відгуку в Радянському Союзі. Хоча вчений був автором понад 100 наукових праць, однак за життя Володимира Миколайовича не вийшло «жодної монографії... з його ім'ям на обкладинці», а головний труд – докторська дисертація «Теоретичні дослідження деяких проблем сучасного архівознавства» (1982) на майже півтори тисячі машинописних сторінок – поклали на полицю в Центральному галузевому довідково-інформаційному фонді ВНДІДАС. Дослідники, зазначаючи, що захоплюються В. М. Автократовим, тривалий час фактично мали можливість ознайомитися лише з окремими розрізненими статтями. Тому мало хто й розуміється на його теорії архівного пошуку. Професор Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету, доктор історичних

наук Тетяна Інокентіївна Хорхордіна вказала, що проблема нерозуміння В. М. Автократова веде коріння з радянських часів, коли його наукові ідеї підпали під жорстку критику, а сам учений уник оргвисновків, лише тому, що можновладці вважали боротьбу з його «системою» надто «периферійною», як і самі архіви. В. М. Автократов розробляв теоретичні й методологічні основи нової науки про архіви в умовах, коли щойно (у 1971 р.) на сторінках партійної преси з прямою вказівки ЦК КПРС було завершено розгром сектору «із розроблення питань методології історії» в Інституті історії Академії наук СРСР. Т. І. Хорхордіна навела характеристику, яку В. М. Автократову надав його вчитель і колега Олександр Олександрович Зимин у своєму щоденнику: «У 1966 р. засновано було Всесоюзний науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи ... Автократов став мозковим центром інституту. Він, безумовно, зараз найбільш мислячий теоретик архівної справи. З самовідданою захопленістю створив він нову систему архівознавства як науки, побудовану на застосуванні математичних підходів і теорії інформації. Вона абсолютно недоступна для сучасних зубрів архівної справи, тхне іноземщиною і якщо навіть не буде прийнята, то увійде в історію науки». «... Не випадково, – зазначила Т. І. Хорхордіна, – саме філософська основа авторитівського трактування об'єкта і предмета науки про архіви, методологічні принципи його досліджень і нове тлумачення ролі і місця архівознавства в суспільстві були відразу відкинуті тодішніми стовпами ідеологізованої псевдонауки». Вчена підкреслила: «Автократову-теоретику для відтворення науки про архіви знадобилося виокремити з безупинно мінливого поля емпіричної архівістики досить абстрактні та стійкі в часі моделі й закономірності. Почавши зі спроби використання ідей інформатики та принципу системності з метою підвищення інформаційної віддачі джерел, складованих у центральних державних архівосховищах, він прийшов до створення загальної теорії архівознавства, ядром якої є наукова система

поглядів на об'єктивність законів, що діють в процесі фондоутворення. Таким чином, він першим намітив шлях до того, щоб покінчити з самоізоляцією архівознавства у вітчизняній і світовій системах наукового знання» [1]. 2001 року Т. І. Хорхордіна, віддаючи дань В. М. Автократову як класику науки про архіви, опрацювала і підготувала до видання тексти двох статей ученого з історії архівної справи та текст його докторської дисертації, п'ятий розділ якої присвячувався теоретичним питанням описування й пошуку ретроспективної документної інформації (тобто архівної евристиці). Архівна теорія В. М. Автократова з плином часу стає все більш популярною, що підкреслює вагомість внеску вченого в розвиток науки про архіви [2].

На значущості внеску В. М. Автократова в розвиток теорії архівної науки наголошують й сучасні українські архівознавці. Доктор історичних наук І. Б. Матяш у праці «Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку» написала: «Світове значення мають зокрема праці теоретика архівознавства – Володимира Миколайовича Автократова, автора «архівософського» вчення про архіви «як природно-історичний феномен, що виникає в процесі діяльності людини й існує за власними законами», та поняття про документну ретроспективну інформацію». Вчена висвітлює погляди В. М. Автократова на «чинник походження» і «принцип походження» і вказала, що він надавав евристичним та аналітичним якостям чинника походження важливого значення в полегшенні пошуку та інтерпретації емпіричного матеріалу [3]. Доктор історичних наук Г. В. Папакін наголосив на тому, що В. М. Автократовим вперше сформульована ідея так званого перехресного пошуку, яка дозволяє повніше використовувати теорію фондування і особливості побудови системи довідкового апарату, а також враховувати специфіку роботи дослідників, якими, насамперед, є самі архівісти [4].

Про власну плідну евристичну практику В. М. Автократова писала доцент кафедри державного управління Київського національного університету культури і мистецтв, кандидат історичних наук К. І. Климова, якою вперше опубліковано кілька приватних листів ученого. Вчена особисто листувалася з Володимиром Миколайовичем, коли він уже був сильно хворим. У його листах до української колеги відчутна повага до народу й мови України: «С детских лет я был славянофилом; с того времени, когда услышал это слово. Наверное, славянофилом «позднего толка». В 1939 г. после похода в Западную Украину солдаты пели в строю «Здравствуй, родной навеки, наш украинский брат...» Меня, школьника, это очень волновало...» і ще «Конечно, читать по-украински научные труды нелегко. Но разберусь. Я давно не "читаю", а просматриваю и делаю выписки, которые раскладываем по папкам. Собрал целый архив». У листі від 21 грудня 1991 р. В. М. Автократов згадував про власну евристичну практику з фондом «Приказа военных дел», на матеріалах якого у 1964 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Управление вооруженными силами России в начале XVIII в. (По материалам Приказа военных дел)»: «Очень давно я выполнил большую работу по гипотетической рекон-

струкции фонда Приказа военных дел начала XVIII в. Сам фонд погиб в московских пожарах 1701 и 1737 годов. Остались отдельные обрывки. Но моя задача была эвристическая, источниковедческая, а не архивная: собрать необходимый объем репрезентативной информации, которая освещала бы основные вопросы истории этого Приказа. Главный метод поиска базировался на закономерностях канцелярского документооборота. Сохранились фонды учреждений, с которыми Приказ военных дел вел переписку. Значит, в этих фондах есть подлинные памяти и грамоты, присланные из него, а также отпуски памяти и отписок, посланных ему. Я так увлекся этими поисками, что задержал защиту кандидатской диссертации на несколько лет. Можно было защищаться, базирясь на меньшем объеме документов. Сейчас пришлось (по велению сердца) заняться работой, которой не предполагал. Нужно переосмыслить развитие русского архивного дела после 1918 г., привлечь неизвестные ранее документы; их у меня много. Хочется, чтобы получилось» [5]. Значущість цього листа особлива: він доводить, що В. М. Автократов чітко розрізняв особливості джерелознавчої та архівної евристики.

Навіть якщо історик-архівіст Б. М. Кочаков у 1937 р., аналізуючи можливості архівних довідників, використав термін «евристика» щодо архівного пошуку й указав, що евристика потрібна для архівного пошуку у разі відсутності науково-довідкового апарату [6], розвитку архівної евристиці в умовах сталінського режиму бути не могло. О. Г. Мітюков писав, що передача архівних установ до відання НКВС (1938 р.) призвела до поступового скорочення використання архівних документів та зменшення обсягів видання науково-довідкової літератури. Вже у 1938 р. згоріла робота читальних залів. У 1939–1940 рр. архівні установи УРСР підготували й видали тільки три невеликі за обсягом збірники документів [7]. Після підпорядкування архівів НКВС архівні фонди розроблялися в основному в оперативно-чекістських цілях [8].

Питання про науково-довідковий апарат архівів гостро постало в СРСР у період «хрущовської відлиги», коли значно посилювався інтерес громадян до архівів: наприклад, у 1956–1960 рр. в читальних залах українських архівів працювало понад 10300 дослідників, архіви видали 3233 тематичних та 1 млн 183 тис. біографічних довідок. Зростання попиту на архівну інформацію спричинило зростання кількості архівних картотек і покажчиків, позаяк вони дозволяли скоротити строки наведення довідок і збільшували число позитивних відповідей. До штату архівів почали вводити спеціальних працівників для виконання довідкової роботи, створювалися «столи довідок». 7 лютого 1956 р. Радою Міністрів СРСР видано постанову «Про заходи по упорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств», зважаючи на яку почалося систематичне видання збірників документів, путівників, описів та оглядів архівних фондів [9]. У грудні 1962 р. в Москві скликано Всесоюзну нараду істориків. У доповіді секретаря ЦК КПРС Б. М. Пономарьова «Завдання історичної науки і підготовка науково-педагогічних кадрів у галузі історії» вказувалося

на потребу у ширшому розгортанні роботи по створенню науково-довідкового апарату, впровадження в архівну справу новітніх технічних досягнень, підвищення наукового рівня публікацій архівних джерел [10]. Критика стану науково-довідкового апарату архівів з боку істориків на цій нараді спричинила надання урядом СРСР доручення Головархіву СРСР розробити принципи побудови Єдиної системи науково-довідкового апарату, тобто комплексу взаємопов'язаних архівних довідників, поєднаних загальними методами класифікації, описування й обліку документів (1963). У 1962 р. побачили світ «Основные правила работы государственных архивов», в яких уперше чітко визначено склад науково-довідкового апарату архівів (довідники про склад, зміст і місцезнаходження документальних матеріалів (описи, каталоги, путівники, короткі довідники по фондах архіву, огляди документальних матеріалів, інформаційні документи, допоміжні картотеки та покажчики), облікова документація архіву, методичні посібники) і методика його створення [11]. У 1965 р. у «Методичному листі про єдину систему науково-довідкового апарату державних архівів СРСР» сукупність інформаційно-пошукових засобів державних архівів вже визначалася як єдина система науково-довідкового апарату державних архівів [12], було уточнено принципи її побудови і склад, організацію і методику роботи по її створенню і удосконаленню, визначено і розмежовано довідники по обліку документальних матеріалів, довідники по змісту документальних матеріалів і допоміжний науково-довідковий апарат [13]. Лист рекомендував застосовувати принцип диференційованого підходу до описання документів [14]. Стан науково-довідкового апарату архівів і використання архівних документів на прикладі України в першій половині 70-х рр. ХХ ст. охарактеризовано А. Г. Сісецьким і С. К. Кукреш. У 1975 р. Державний архівний фонд УРСР вже налічував 31 млн справ. На всі найважливіші з погляду того часу фонди вже існували описи. У всіх держархівах створено систему каталогів, яка в цілому налічувала 4,8 млн карток, опубліковано 24 путівники по фондах державних архівів і короткий довідник «Державні архіви Української РСР». Державні архіви України протягом 1971–1974 рр. виконали 8 тис. запитів юридичних осіб, видали 418 тис. довідок соціально-правового характеру, в читальних залах працювало 20 тис. дослідників, яким було видано 600 тис. справ. Більш відкритими стали й партійні архіви, в читальних залах яких протягом 1971–1974 рр. працювало 6326 дослідників, котрим видано 306 тис. справ. Партійні архіви виконали 54910 запитів партійних і радянських установ, створили систему архівних довідників, до якої ввійшло 138736 описів, 165 тематичних картотек на 322496 карток, систематичний каталог на 208 тис. карток, алфавітні картотеки на 6,7 млн карток, 55 фондів і тематичних оглядів, 311 історичних довідок [15].

У 1980 р. постановою Ради Міністрів СРСР затверджено нові «Положение о Государственном архивном фонде СССР и Положение о Главном архивном управлении при Совете Министров СССР». У 1981 р. було розроблено «Основные положения развития

системы научно-справочного аппарата к документам государственных архивов СССР»; в 1982 р. – методичні рекомендації «Подготовка справочно-информационных изданий о составе и содержании документов Государственного архивного фонда» та «Инструкция по индексированию смысловой информации карточки фонда для АСНТИ по документам ГАФ СССР». У 1983 р. колегія Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР схвалила «Основные правила работы государственных архивов СССР» (1984) [16], в яких вже надавалося визначення поняття система науково-довідкового апарату як комплексу архівних довідників, механізованих і автоматизованих інформаційно-пошукових систем, що створюються на єдиних методологічних і науково-методичних засадах для забезпечення збереженості й пошуку архівних документів з метою ефективного використання інформації, яка в них міститься. Архівні довідники поділялися на міжархівні (забезпечували пошук документів по матеріалах групи державних архівів, країни в цілому, регіону, республіки, краю або області), загальноархівні (пошук документів по матеріалах конкретного архіву в цілому), міжфондові (пошук документів по кількох фондах одного архіву) і пофондові (пошук документів по матеріалах конкретного фонду). Визначалося, що архівні довідники укладаються на основі створення вторинної документної інформації про склад, зміст і адреси (пошукові дані) документів і фондів шляхом аналітико-синтетичної переробки первинної документної інформації. Залежно від того, який тип довідника (опис, каталог, путівник, покажчик, огляд тощо) створювався, проводилося описання документа (частини документа), групи документів, справи, групи справ, фонду (частини фонду), групи фондів, фондів архіву, фондів групи архівів. У «Правилах...» йшлося про спадкоємність науково-довідкового апарату, створюваного в діловодстві установ і відомчих та державних архівів [17].

Інтенсивне розроблення науково-довідкового апарату супроводжувалося публікацією численних статей на цю тему, конференціями, вивченням і поширенням кращого досвіду. Наприклад, з 1961 р. по 1974 р. тільки в журналі «Архіви України» архівістами було опубліковано 57 статей, в яких висвітлювалися проблеми створення науково-довідкового апарату [18]. З'явилися й критичні зауваження щодо його якості й пошукових можливостей. Так, у статті доктора історичних наук А. В. Санцевича, разом з позитивними відгуками на путівники державних архівів, зазначалося, що «фактично путівники "застигають" на році їх видання», проміжок між виданням путівників складає від 12 років і більше, за цей період архіви природно встигають поповнитися значними надходженнями, не відображеними в путівниках. Учений вказував й на різні підходи архівів у виборі фондів для анування та у складанні самих анотацій. На його погляд, важливі фонди промислових підприємств, кооперативних організацій, редакцій газет попадали в неанотовані фонди, що унеможливило вивчення таких наукових тем, як історія промисловості, кооперативного руху, преси [19].

Критика описів містилася в статті О. Г. Мітюкова. Він писав: «Основним і найбільш масовим довідни-

ком в системі науково-довідкового апарату державних архівів є описи. Функції опису ширші від інших довідників, оскільки він дає конкретну інформацію про зміст фонду і разом з тим є обліковим документом. Тільки на основі описів можна створювати інші довідники – каталоги, путівники, огляди тощо. Документальні матеріали державних архівів УРСР обліковані і описані в 181987 описах. Із цілковитою впевненістю можна сказати, що архівісти республіки виконали величезну роботу щодо описування й обліку історичних джерел. Вони переглянули мільйони справ, вивчили їх, облікували і склали на них анотації... В той же час проведений аналіз науково-довідкового апарату, незважаючи на значні досягнення в цій галузі, дає підстави зробити висновок, що ще не вирішено до кінця завдання створення хороших, повноцінних описів на документи фондів 1-ої і 2-ої категорій... лише приблизно 63 % описів на документи радянського періоду фондів 1-ої категорії задовольняють існуючим вимогам, 2-ої категорії – 67 %; на документи дорадянського періоду показники ще нижчі: по фондах 1-ої категорії вони складають 58 %, по фондах 2-ої категорії – тільки 34 % (категорія архівного фонду визначалася відповідно до його інформативності та історичної цінності, безумовно, з врахуванням ціннісних критеріїв радянського часу – Л. Л.). На частину документів раннього періоду в архівах є тільки облікові описи, за якими може бути здійснена лише первинна інформація стосовно назви фонду і хронологічних рамок документів. У ряді випадків не можна визнати задовільною якість робіт з удосконалення описів. Найбільш характерними недоліками, що особливо часто зустрічаються в описах, є: невідло складені заголовки справ, відсутність уніфікації прийомів описання, неточності у фондуванні документів, занесення до описів справ, що не підлягають постійному зберіганню. В більшості цих описів відсутній необхідний внутрішній довідковий апарат. Лише приблизно 20 % удосконалених описів мають передмови, тільки деякі з них – покажчики» [20].

А. Г. Сісецький та С. К. Кукреш удалися до критики каталогів. Вони вказали на чисельні недоліки, головні з яких полягали у вибірковості каталогізації, відсутності каталогів на документи дореволюційного і довоєнного часу, чітких критеріїв створення іменних каталогів, взаємозв'язку різних видів каталогів між собою, невисокому рівні якості складання каталогів, плинності й невідповідності співробітників, які здійснювали каталогізацію. Наявність недоліків привела до думки про потребу в економічному аналізі рентабельності створення і використання каталогів [21]. Значні надії у той час поклалися на впровадження автоматизованого пошуку інформації шляхом переведення каталожного масиву на перфокарти (хто сьогодні пам'ятає як виглядала перфокарта?! – Л. Л.). Спробу переведення систематичного каталогу на перфокарти здійснив 1967 р. Центральний історичний архів України. Однак, цей експеримент так і не був доведений до кінця [22].

У цих умовах й почалося розроблення проблем архівної евристики в СРСР. Історик-архівіст Леонід Юхимович Шепелев у 60-х рр. XX ст. визначив архівну евристику як спеціальну історичну допоміжну

дисципліну, що вивчає «теорію і методику архівних розшукув» [23]. У 70-х рр. XX ст. світ побачив навчальний посібник викладача МДІАІ Миколи Івановича Ходаковського: «Организация поиска источников и литературы в источниковедческом исследовании» та його кандидатська дисертація з проблем пошуку писемних джерел. Уже в 1996 р. М. І. Ходаковський видав навчальний посібник «Архивная эвристика (технология архивного поиска)», який власне й був першим у Російській Федерації підручником з архівної евристики [24].

Найбільшого розвитку теорія архівного пошуку здобула в працях В. М. Автократова. Вчений убачав два види архівного пошуку: традиційний (неавтоматизований, здійснюваний архівістом, істориком, дослідником іншої галузі науки) і, нетрадиційний або автоматизований. Він наполягав на тому, що автоматизований пошук ніколи не забезпечить настільки довершеного результату, як традиційний (це твердження перегукується з висновком бібліографознавця О. А. Гречихіна щодо важливості креативного мислення бібліографа у бібліографічному пошуку [25]). Результативність традиційного пошуку, на думку В. М. Автократова, залежить від якості описання.

В. М. Автократов писав, що під науково-довідковим апаратом архівів часто розуміють лише комплекс довідників, однак, для самого архівіста науково-довідковим апаратом в найбільшому ступені служать облікові документи архіву. Науково-довідковий апарат розробляється архівістами, насамперед, для забезпечення роботи дослідників у архівах. Навіть потужний за інформативністю фонд, не забезпечений належними пошуковими засобами, буде виглядати малоінформативним і залишиться не уведеним істориками до наукового обігу. Тут думки В. М. Автократова співпадають з висновками Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса, які ще 1897 р. в праці «Введение в изучение истории» (розділ «Отыскание документов (эвристика)») писали: «деякі теми не можуть розроблятися за теперішнього стану посібників для розшуку документів інакше, як ціною тієї величезної архівної роботи, на яку витрачаються марно розумові сили і життя... не сьогодні-завтра, можливо, буде час, коли вони [архівні документи] стануть легко доступними для вивчення завдяки одному лише удосконаленню посібників для історичних досліджень» [26].

У теорії описання В. М. Автократов виокремлював два напрями: 1) питання власне описання; 2) об'єднання окремих архівних довідників у більш складні пошукові системи та формування Єдиної системи науково-довідкового апарату.

Найважливішим поняттям першого напрямку є «описова стаття», яка має відображати згідно з типом довідника відповідний обсяг первинної документної інформації (документа, справи, фонду, сукупності фондів конкретного архіву). В. М. Автократов писав, що «питання про типи довідників і відповідно про характер описової статті є питанням не лише рівня об'єкту описання, але, швидше, рівня об'єкту пошуку й ступеню стиснення інформації в довідниках». Учений склав цікаву таблицю рівнів стиснення інформації в архівних довідниках, яку доцільно навести в цій статті.

Об'єкт пошуку	Тип довідника	Ступінь стиснення первинної інформації	Назва описової статті
Документ	Показчик до документів	Найменша	Запис на каталожній картці
Одиниця зберігання (справа)	Опис	Значна	Описова стаття (заголовок)
Опис	Показчик описів архіву; анотований реєстр описів	Більш значна	Описова стаття
Фонд	Путівник по державному архіву Короткий довідник фондів державного архіву	Висока Вища	Анотація фонду
Державний архів	Довідник типу «Державні архіви СРСР»	Найвища	

Стосовно стиснення інформації В. М. Автократов указував на проблему застосування принципів об'єктивності, історизму, всебічності й комплексності, а також «правильної оцінки» документів, яка трактувалася як критерій відбору і внесення до архівних довідників відомостей про наявність відповідних документів. *Історизм*, за В. М. Автократовим, вимагає підходу до ретроспективної інформації як до явища, що виникло у певний історичний період, у т. ч. використання в описових статтях термінів тієї епохи, що відображають особливості часу, місця, соціального середовища, назви установ, форми власності, звичаї, географічні орієнтири. Кожний термін є ключовим словом й істотно допомагає розрізненню текстів архівних довідників. Завдяки застосуванню термінів забезпечується ще й конкретність описання. На жаль, під час стиснення інформації терміни поглинаються й вживаються «універсальні слова» – стандартні заміники живого конкретного змісту. Лексичні штампи знижують інформативність довідкового апарату й збільшують пошукові втрати. *Об'єктивність* не передбачає складання описової статті відповідно до власних уявлень архівіста про «добро і зло», тому не можна застосовувати модальні слова і фрази, позаяк у такий спосіб буде очевидним авторське ставлення до документа, отже об'єктивність порушиться. Завдання описування – орієнтувати дослідника в «океані» архівного матеріалу, достовірно розкрити зміст певного обсягу документів у конкретних висловлюваннях і характеристиках, а не надавати оцінок і моделювати майбутній висновок історика. Чим вищою буде об'єктивність науково-довідкового апарату, тим вищою стане об'єктивність історичного дослідження. Історики самі дійдуть висновків і не обов'язково вони співпадатимуть. Відтак, від архівного описування вимагається протокольний стиль, нейтральний тон висловлювання. *Всебічність* гармонізує з організацією систем довідників, вимагає врахування цільової спрямованості кожного типу й виду довідника, встановлення між ними структурно-інформаційного зв'язку. *Комплексність* звертається до структури пошуку, відбиває теоретичну установку на взаємодію і взаємодоповнення одного довідника іншим.

Серед форм описового методу В. М. Автократов виокремив дві основні: 1) метод інформаційного аналізу й синтезу (починається з описання справ і створення описів і далі охоплює всі види довідників);

2) номенклатурний метод (стосується лише справ і описів, починається в діловодстві установи під час складання номенклатури справ, згодом поширюється на складання описів справ, які установа передає на зберігання до архіву. Вчений критикує номенклатурний метод, позаяк він належить до методики описування не самих документів, а лише їхніх «майбутніх образів» (оскільки номенклатура справ складається наперед, до того як будуть створюватися документи) і відображає напрями діяльності установи; після передавання до архіву документи відриваються від їхніх утворювачів і те, що було зрозуміло співробітникам установи, втрачає очевидність в архіві; запити до документів в архіві відрізняються від тих, на які орієнтувалися автори номенклатури, відтак інформативність такого опису зменшується в рази).

Метод інформаційного аналізу й синтезу, за В. М. Автократовим, полягає в уявному розкладанні обсягу інформації (об'єкта опису) на низку елементарних фактів і подальше їхнє стиснення в узагальнену характеристику – описову статтю. Стиснення інформації в описову статтю пов'язується з неминучими її втратами: стаття перестає репрезентативно розкривати склад і зміст вихідного обсягу первинної інформації. Відтак, стиснення інформації повинно мати межі. Для цього використовується формуляр (наприклад, каталожної картки), який власне є програмою згортання інформації. Для дослідника формуляр має виконати під час пошуку протилежну функцію розгортання інформації, тобто створити в його уяві найповніший образ вихідної інформації. Прийоми розкладання й стиснення інформації до формуляра описової статті складають сутність методу інформаційного аналізу й синтезу.

Спершу стиснення інформації документів архівної справи відбувається під час укладання опису: формулюється заголовок кожної справи, який у 15–20 ключових словах має відбивати весь зміст справи. При описанні багатоаспектних справ не завжди вдається завершити узагальнення, залишається «неформалізований залишок», котрий під час розгортання призводить до втрат.

Анотації фондів є результатом повторного стиснення інформації, вже раніше стисненої в описах. Повторне стиснення спирається на схему систематизації фонду, що відіграє роль формуляра, завдячуючи чому описова стаття до фонду набуває рис інформа-

ційного образу фонду. Уніфікованість, стислість описання запроваджено у 30-ті рр. XX ст., коли архівісти боролися з «архівним безладдям» і самі «плавали в океані» нерозібраного архівного матеріалу. Однак, багатоаспектні фонди (в основному 1-ї категорії) стають менш інформативними через спрощене їхнє описання. За диференційованого підходу до найбільш цінних й інформаційно-наповнених фондів мало б застосовуватися розширене описання, а виходить навпаки: якщо фонд багатоаспектний, то вищим є стиснення у заголовках справ опису й відповідно в архівних довідниках вищого рівня. В. М. Автократов писав: «Прагнучи не втратити якусь частину інформації і вдаючись з цієї метою до вищої міри стискування, ми самі ж виключаємо її з довідкового апарату і ризикуємо не знайти під час пошуку. Об'єктивно властиве фондам 1-ої категорії інформаційне багатство при такому високому ступені узагальнення тьмяніє, і це ускладнює становище споживача в пошуку. Витоки неузгодженості полягають у тому, що диференційований підхід не подолав вимоги безумовної лаконічності описування, згідно з яким описові статті повинні бути короткими до межі. Тому критерій стислості в такому його розумінні стає перешкодою до підвищення інформативності архівних довідників, особливо до фондів 1-ої категорії» [27]. За таких умов В. М. Автократов пропонував до анотацій фондів 1-ої категорії включати характеристики найбільш цінних документів фонду.

«Записи» на каталожних картках є пошуковими образами одиниць зберігання (документів, справ, груп справ). У першому випадку – перенесення заголовків справ з опису на каталожні картки (на той час це була одна з форм прискороної каталогізації – Л. Л.) – ці «записи» дублюють заголовки справ. У другому випадку – під час подокументної каталогізації – «записи» виникають у результаті інформаційного аналізу й синтезу, але на картку вноситься не весь основний зміст документа, а лише частина, що відповідає класифікаційній схемі каталогу. За змістом каталогізації каталогізуються не документи, а інформація про них. Тому інформація, не передбачена схемою, каталогом не відображається. Від початку каталогізації архівісти спробували створювати предметні каталоги, але практика показала, що в разі багатоаспектності справ внести на каталожну карту їхній зміст не можливо. Відтак, архівісти зосередилися на систематичних каталогах. Щодо пошуку по каталогах, В. М. Автократов уважав його невласним архівному пошуку, позаяк пошуковий образ документа вилучено з міждокументних історичних зв'язків. Такий пошук має для вченого бібліотечну природу. Хоча він покладав певні надії на систематичний каталог, який може відповідати пертиненції, однак кращим уважав науково-довідковий апарат, що спирається на провенієнцію [28].

У результаті аналізу, В. М. Автократов дійшов висновку, що теорія описання, котра в кінцевому результаті мала б забезпечувати інтереси користувача, залишається нейтральною щодо нього, виносить його за рамки своїх інтересів, тим самим залишаючи в стороні й питання пошуку. «Тому, – вказував В. М. Автократов, – бажано створення наукової побу-

дови, що спирається на основні положення архівного описування, але спеціально досліджує ту частину творчої лабораторії споживача, яка належить до евристичного боку його архівної роботи. Евристика трактується тут в першу чергу як виявлення джерел зі заданої теми за допомогою існуючих засобів пошуку. І більш складно – як своєрідний творчий процес, що включає використання істориком об'єктивно існуючих зв'язків між документами... і, звичайно, саму процедуру пошуку» [29].

В. М. Автократов погоджувався з Б. М. Кочаковим у тому, що можливості архівної евристики визначаються закономірним порядком організації архівних документів, відображеним науково-довідковим апаратом. У цій побудові В. М. Автократов ставить на перше місце вивчення інформаційних потреб споживача та його ролі в архівному пошуку, засвоєння «пошукового мислення», тобто змісту, зв'язку й розвитку розумових операцій під час пошуку. Він указує, що традиційний архівний пошук, що спирається на путівники, описи, каталоги, прихильникам автоматизованого пошуку здається анахронізмом. Такі погляди, на його думку, не враховують особливих рис архівного пошуку, котрі в багатьох евристичних ситуаціях виявляють переваги порівняно з пошуком «не вникаючи в зміст» (автоматизованим). Традиційний архівний пошук має глибоке коріння в специфіці архівного інформаційного середовища, відповідає характеру задоволення потреб історика в архівній інформації. Власне В. М. Автократов під потребами історика розглядає й потреби інших споживачів, як-от: органів влади, установ, підприємств і організацій, громадян, які потребують соціально-правового захисту. Адже задоволення їхніх інформаційних потреб вимагає архівного пошуку на тому ж самому рівні, що й історика. Вчений писав, що психологічна наука трактує «інтерес» як вибіркву направленість суб'єкта на предмет діяльності, що виявляється в позитивному емоційному тоні та прагненні задовольнити «жагу знання». Інформаційна потреба історика в ретроспективній інформації, усвідомлена ним як відсутність або недостатність джерельного матеріалу для вирішення поставленого завдання, стає стимулом пошукової діяльності. Традиційний архівний пошук включає й акт першорозуміння, оцінювання найближчого документного оточення й початкову селекцію «здобичі» (одержаного архівного матеріалу). Звичайно, що успіх архівного пошуку визначається багато в чому рівнем історичної освіти, індивідуальним досвідом шукача, насамперед досвідом роботи в архіві, а також ціннісними орієнтаціями. В. М. Автократов наголошував на цінності «особистого пошуку», розмірковуючи над досвідом своїх учителів і колег (викладача МДІАІ, медієвіста О. О. Зимина, який спершу читав документи «для свого задоволення» і вже з кола прочитаних документів у нього вимальовувалася тема дослідження; знаної дослідниці зовнішньої політики й дипломатії Росії в Середній Азії М. К. Рожкової та інших).

Процедурний зміст пошуку інформації завжди полягає в порівнянні ознак потрібного матеріалу із закладеними до пошукової системи ознаками збереженого. В традиційному архівному пошуку під час візуального обстеження описів та інших довідників у

свідомості споживача відбувається аналогічне порівняння. Таке саме порівняння може здійснювати й машина: інформаційна потреба формується в інформаційний запит, а він – у пошуковий припис машині, що відшукує релевантні документи, пошукові образи яких співпадають із приписом. Якщо пошуковий образ співпадає з пошуковим приписом, машина видає інформацію про релевантні документи (допускається втрата релевантних документів у межах 40 %). Проте машина не здатна врахувати суттєвий психологічний нюанс: істинній потребі відповідають не релевантні, а пертинентні документи (на що особливість задоволення інформаційної потреби наголошували й бібліографознавці – Л. Л.). Хоча пертинентність можна встановити лише після безпосереднього ознайомлення із документами, метою пошуку все ж лишаються саме пертинентні документи.

Традиційний архівний пошук, писав В. М. Автократов, оперує образами й не знає штучної пошукової мови, посередників, інформаційний запит у ньому злитий із пошуковим приписом. Історик іноді достатньо одного слова, резонуючого з мотивом пошуку, щоб відчутти напрям пошуку. Історик не керується формалізованим критерієм видавання результату, відповідно до якого відбирає документи машина. Він сам собі встановлює той критерій, який спирається на «принцип зустрічності». Так само відбирає документи архівіст, який видає потрібні істориком документи, спираючись на тему його дослідження. Тема зазвичай формується дуже широко, щоб відбити інформаційну потребу вченого і відкрити достатній простір для особистої пошукової діяльності.

Ключовим для пошуку стає *чинник походження* документа від певної епохи, важливих в історії подій, з якими пов'язаний фондоутворювач. Проте він не абсолютний, оскільки існують зруйновані фондові структури (розпорошеність фондів одного фондоутворювача різними архівами тощо – Л. Л.). *Чинник походження* має три аспекти: передбачення результатів пошуку, вибір стратегії і тактики пошуку, усвідомлення розвитку пошуку та його результатів. Перший відбиває направленість дослідника на певні архіви, фонди, де можливо міститься інформація, що відповідає інформаційній потребі. Другий сприяє виробленню схеми пошуку та пошукових засобів. Третій пояснює, чому саме в такий спосіб можна знайти те, що шукає дослідник. Фактично В. М. Автократов уважав ці аспекти єдиним процесом мислення, що керує пошуком. «Чинник походження, – пише В. М. Автократов, – володіє настільки великою організуючою силою в архівному інформаційному середовищі, що його використання обертається головним методом традиційного пошуку і засобом скорочення втрат інформації» [30].

Стратегія пошуку передбачає послідовне звуження цілі: від пошуку архіву до пошуку документа в справі. За такої постановки питання зрозуміло, що основне навантаження несуть описи фондів. Перегляд описів виводить дослідника на документи, а документи (точніше отримані з них відомості) формують нову інформаційну потребу і повертають дослідника до архівних довідників. Цей процес В. М. Автократов назвав спіралевидним. Інформаційна потреба розвивається у

процесі вирішення дослідницького завдання. На погляд ученого, цього може не відбуватися хіба що за умови задоволення потреби в конкретних відомих документах. Цей випадок він уважав не цікавим в евристичному відношенні. Натомість цікавішими для нього були евристичні ситуації з високим рівнем невизначеності, де початковий образ кола документів, потрібних для вирішення поставленого перед дослідником завдання, мав гіпотетичну природу.

В. М. Автократов виокремив кілька етапів вирішення складних завдань:

1) пробні пошуки «*архівна розвідка*» (для вченого тут важливий висновок психологічної науки про «допредметну ступінь» розвитку потреби, коли предмет ще відсутній у «зовнішньому полі»; невизначена потреба породжує «пошукову поведінку» історика, який прагне спершу хоча б у загальних контурах виявити інформацію для визначення предметної направленості);

2) *пошуковий етап* характерний тим, що «початковий образ» поступово втрачає риси гіпотетичності й «опредмечується», перебудовується згідно з виявленими істориком інформаційними можливостями фондів, відбувається внутрішня структуризація, відповідна окремим завданням дослідження, все це наповнюється численними інформаційними образами, пошуковими шифрами, насичується фактологічною інформацією;

3) архівний пошук як процес виявлення документів, що задовольняють інформаційну потребу, досягає *логічної межі*, коли вчений, отримавши оптимальний обсяг репрезентативних документів («створює дублетний архів» за М. Л. Рубінштейном), доходить висновку про їхню достатність для характеристики предмету й можливість відповісти на всі питання дослідження.

Найважливішим чинником успішності архівного пошуку В. М. Автократов уважав «занурення» історика в ретроспективний інформаційний простір, уявне включення в минулу дійсність, оперування «образами епохи» і «вдихання атмосфери історичного часу». Все це супроводжується особливими психічними переживаннями історика: присутність у минулому, співавторство у створенні документа тощо. Таке «занурення» розвиває інформаційні потреби дослідника і продукує навіть за незначними показниками в описі (документі), фактом того, що документ перебуває у відповідному інформаційному оточенні, здогадки, «пошукові осяяння». Проте В. М. Автократов, як і бібліограф П. Н. Берков [31], ставить під сумнів «випадковість», він вважає її вислідом тривалого цілеспрямованого пошуку.

В. М. Автократов говорить, що «шумове поле» («хаос», «архівні нетрі»), що у минулі віки доводило дослідників до «душевного стану відчаю», «безпорадності в царині повного хаосу», з появою науково-довідкового апарату в архівах зникає. В зв'язку із цим, вчений ставить питання про надійність архівного описання і пошуку. Архівний пошук він розглядає як процес, його ефективність корелює з ентропією (надмірністю, зайвістю), а надійність – з «відмовою» системи видати потрібну інформацію (з точки зору кібернетики). В загальному вигляді «відмови» в процесі

архівного пошуку відбуваються через ненадійність пошукових засобів і помилки споживача. «Ненадійність споживача» В. М. Автократов вважає цікавою для теорії архівного пошуку, але в межах теорії описання для нього насамперед важливі «відмови», викликані ненадійністю пошукових засобів.

Шляхи підвищення надійності традиційного пошукового апарату вчений розглядає з двох точок зору: структурної, яка виникає в процесі документоутворення й пошуковий апарат її повторює, та функціональної надмірності, що має на увазі підвищення інформативності пошукових засобів. Тут учений зазначає, що в природі інформаційного пошуку закладено протиріччя: «чим стисліше сформульовано пошуковий образ, тим вищою є швидкість пошуку, але разом із цим нижчою його точність і повнота». Потрібно або добиватися підвищення повноти і точності пошуку, для чого доведеться використовувати розгорнуті описові характеристики, або як і раніше орієнтуватися на стислі описові статті і швидкий пошук, пов'язаний зі значними втратами інформації. В. М. Автократов наполягав на тому, що часовий чинник менш важливий для дослідника (але не в архівах, де запити мають жорсткі терміни виконання – Л.Л.), ніж надійність результатів і віддавав пріоритет надійності. Він указував на особливу цінність «елітних фондів» і необхідність підготовки до них довідників із найменшим ступенем стиснення інформації. У цьому контексті він посилався на Д. Я. Самоквасова, котрий допускав складання описових статей навіть до кількох сторінок типографського тексту, а також на знаного історика-архівіста В. В. Цапліна (1924–2003), який рекомендував розкриття в описах змісту справ, сформованих за номінальною ознакою (наказів, протоколів, стенограм), шляхом укладання «підзаголовків» [32].

У побудові системи науково-довідкового апарату В. М. Автократов звертав увагу на систему як явище більш високо рівня, тобто всього тодішнього Державного архівного фонду СРСР. Хоча він зазначав, що вже будь-який довідник сам по собі є системою, а також підсистемою комплексу довідників по архіву в цілому, а ті в свою чергу є водночас самостійною системою та підсистемою Єдиної системи науково-довідкового апарату до документів Державного архівного фонду СРСР. Системоутворюючим чинником виступали для нього загальні методи класифікації, описання й обліку документів, застосовувані в різних архівах. Єдина система повинна була орієнтуватися не на чітко визначену тематичну область пошуку, а на непередбачувані запити. Частково В. М. Автократов погоджувався із В. В. Цапліним стосовно природно закладених в систему чинників, які не дозволяли системі задовольняти вимозі єдності. Наприклад, неможливо запровадити однакові методи до ділових документів та до науково-технічної документації й кіно-фото-фонодокументів. Тому, коли в 60-х рр. ХХ ст. почали розробляти Єдину систему науково-довідкового апарату, термін «єдина» поступово почав зникати і в «Основных положениях развития системы научно-справочного аппарата к документам государственных архивов СССР» (1981) вже не застосовувався. Разом із тим, В. М. Автократов писав, що на проблему єдності можна подивитися з іншого боку, а

саме з точки зору кібернетики, для якої Державний архівний фонд СРСР вже був системою систем. Системоутворюючим чинником за таких умов виступала структура Державного архівного фонду СРСР.

Відповідно до законів кібернетики об'єкт, який регулює систему (Єдина система науково-довідкового апарату), повинен володіти не меншою величиною різноманіття, ніж об'єкт, який регулюється (Державний архівний фонд СРСР). Завдання полягало в тому, щоб обмежити різноманіття первинної інформації пошуковими засобами, тобто, за В. М. Автократовим, «накинути сітку». Державний архівний фонд СРСР намагалися представити як структуру у вертикальному й горизонтальному зрізах.

Одні дослідники (Т. М. Долгорукова, Р. М. Єфіменко, В. О. Лебедев) виходили з того, що вертикальна структура відповідає організації й класифікації документів Державного архівного фонду СРСР і виступає як спадна ієрархія «класів довідників» (довідники до Державного архівного фонду СРСР, довідники по регіону архівів, архіву, архівному фонду, до справи, документа); горизонтальна структура трактувалася як розташування в одному ряду «записів» різних видів (анотація фонду в путівнику, описова стаття в описі, описова стаття огляду, запис на каталожній картці).

В «Основных положениях развития системы научно-справочного аппарата к документам государственных архивов СССР» (1981 р., під редакцією О. П. Курантова, відповідальний укладач І. В. Волкова) горизонтальна структура розумілася як функціональний поділ довідників (облік, пошук), а вертикальна була представлена трьома рівнями: нижчий рівень системи (окремі архівні довідники), середній (система довідників окремого архіву, до якої належать довідники нижчого рівня), верхній (комплекс систем довідників усіх архівів, а також міжархівні довідники). Між середнім і верхнім рівнем виокремлювався комплекс довідників по регіону архівів.

В. М. Автократов вважав, що до горизонтальної структури доцільніше було б покласти теоретичні одиниці системи – типи архівних довідників (путівники, описи, каталоги, огляди) у їхніх видах і різновидах. Така побудова горизонтальної структури дозволила б розгорнути її в низку систем, заснованих на «ознаку типу»: система описів, система каталогів і т. д. Учений зазначав, що в структурі Єдиної системи науково-довідкового апарату також доцільно виокремлювати дві групи довідників: 1) ті, що спираються на чинник походження; 2) ті, що засновані на належності. Від цього він убачав один крок до пояснення теоретичного змісту *ідеї перехресного пошуку*.

В. М. Автократов писав, що «подібна ідея була сформульована в загальних рисах на початку 1960-х рр. як прагнення споживача до взаємодоповнюючого пошуку – за описами і систематичним каталогом, що в поєднанні повинно було принести «вичерпні пошукові відомості». Можна поглибити цитоване положення, якщо врахувати поняття провенієнції та пертиненції, подолавши при цьому деякі термінологічні труднощі, які полягають в тому, що ідея перехресного пошуку також використовує поняття про вертикаль і горизонталь, але в іншому сенсі. Ідея формулю-

ється як теоретичне рішення задачі зниження рівня невизначеності результатів пошуку шляхом перехреснення в межах Єдиної системи маршрутів пошуку: за хронологічною вертикаллю, що ототожнюється з провенієнцією (генетичний зріз, який представляє фондові структури і зв'язки та відповідні системи архівних довідників, головним чином системи путівників і описів), і за логічною горизонталлю (зріз, що розкриває логічні зв'язки інформації, не представлені в явному вигляді в документах; вони встановлюються в системі каталогів і інших системах, що спираються на чинник пертиненції). Уявлення про хронологічну вертикаль і логічну горизонталь, взяті в абстрактному відриві, допустимо зближувати з поняттями про різночасове і одночасне, згідно з чим історичні події та явища розглядаються відповідно до розташованих в поліхронічному (генетичному) і синхронічному (структурному) рядах, хоча, звичайно, поняття різночасності і одночасності відносні. У чистій формі практично не існує ні вертикального, ні горизонтального зрізів. Під час архівного пошуку зазвичай не тільки шукається щось наявне в якійсь точці інформаційного простору, а й оглядається те, що лежить поруч. Будь-яка «вертикаль» і «горизонталь» нерівномірно осяяна деяким, так би мовити, інформаційним ореолом. Практично пошукова думка рухається «зигзагоподібно» або навіть у «лабіринті», що відповідає, ймовірно, поняттю документалістики про багатовимірний інформаційний простір, кожна точка якого «розглядається як об'єкт інформації з притаманним тільки йому пошуковим образом, тобто сукупністю всіх його пошукових ознак». Якщо уявити, що цей об'єкт складається з «клітин» (осередків), кожна з яких відповідає ознаку, що характеризує його, то виникає можливість запитувати відомості про об'єкт через будь-яку клітинку та їхні поєднання. В архівному інформаційному середовищі клітини не завжди точно охарактеризовані формулюваннями описових статей. Звідси необхідність нарощування каналів пошуку і підвищення інформативності самих довідників» [33].

Стосовно цих думок В. М. Автократова, не погодимося з Г. В. Папакінім, який указав, що вчений першим сформулював ідею перехресного пошуку. Як бачимо, сама ідея вже існувала. В. М. Автократов у передмові до праці «Теоретические проблемы отечественного архивоведения, 1960–1970-е гг.» (тобто до докторської дисертації, текст якої підготовлено до друку Т. І. Хорхордіною) відніс її до кола невирішених питань. Зокрема він написав таке: «Архівний пошук як самостійна теоретична проблема мало вивчався архівознавством, хоча й розглядався у працях Л. Ю. Шепелева і в плані джерелознавчої евристики в кандидатській дисертації М. І. Ходаковського. Мали місце спроби порівняння результатів пошуку, виконаного з використанням архівних довідників різних типів і видів. У цілому ж тут ціле коло невирішених питань: розвиток інформаційної потреби у стимул пошукової діяльності, процедура пошуку як процес порівняння інформаційних образів, врахування чиннику закономірності розподілу інформації в Державному архівному фонді, ідея «перехресного пошуку», психологічні аспекти пошуку, аналіз переваг особистого пошуку і т. д.» [34].

Відтак, В. М. Автократов пояснив та, на погляд автора цієї статті, заперечив ідею перехресного пошуку, вказавши, що в реальності його не може бути, оскільки пошукова думка рухається або «зигзагоподібно» або навіть «у лабіринті», а також існують психологічні чинники, що істотно впливають на пошукове мислення дослідника. Така трактовка думки В. М. Автократова більше відповідає його позиції стосовно слабких можливостей автоматизованого пошуку (а перехресний пошук можливий лише за існування чіткої кібернетичної системи (або математичної моделі), якою будь-яка сукупність архівних документів і відповідно науково-довідкового апарату до них бути не може, бо на них значно впливає людський чинник – Л. Л.) і широких можливостей традиційного архівного пошуку.

Наприкінці розділу, присвяченого теорії архівного пошуку, В. М. Автократов ледве не заперечив узагалі можливість автоматизації архівного пошуку. Тут учений спирався на те, що дослідникам притаманне прагнення *особистого пошуку*. Він писав, що створення локальних пошукових систем на окремі фонди або теми не підвищить загального інформаційного потенціалу Державного архівного фонду СРСР, що охоплює сотні тисяч фондів з їх практично невичерпним тематичним різноманіттям, а за умови особистого пошуку ще й виникає перспектива «омертвіння техніки, матеріальних та інтелектуальних вкладень і стає ясною необхідність зовсім іншого підходу до вирішення проблеми, якщо ми шукаємо дійсно кардинальне рішення. Потрібно визначити масив вторинної архівної інформації, де застосування засобів автоматизації принесло б відчутний ефект і виправдало б здійснені вкладення в порівняно стислий термін. Таким масивом архівісти володіють. Це – Центральний фондний каталог, що є не лише найвищою ланкою централізованого обліку, а й (потенційно) ключем до Державного архівного фонду, інструментом управління архівною справою в державі» [35]. Далі вчений обґрунтовував переваги Автоматизованої системи науково-технічної інформації за документами Державного архівного фонду СРСР, уведеної до експлуатації в 1980 р., на яку в той час покладалися надії.

Як бачимо, В. М. Автократов першим з архівознавців у центр архівної евристики поставив людину (історика, архівіста), наголошував на вивченні інформаційних потреб, пошукового мислення, стратегії, тактики і методів архівного пошуку. Вчений наполягав на тому, що машина не може замінити людину, бо не здатна творчо мислити, тому в архівах не вдається автоматизувати весь процес архівного пошуку. «Шукати і знаходити документи в архіві можна й без пошукового апарату – шляхом послідовного перегляду документів фондів, в яких є підстави очікувати наявності необхідної інформації», – писав В. М. Автократов, але пошук буде «надзвичайно повільним», а «результат низьким» [36]. Недосконалість архівних довідників для В. М. Автократова є природною і веде своє коріння від утворення документів у діловодстві й організації їхнього подальшого зберігання. Одну з причин недосконалість вчений убачав у вимушеному стисненні інформації, тому наполягав на складанні довідників із розширеними описовими статтями. Ва-

жливими є висновки В. М. Автократова щодо необхідності укладання того чи іншого виду науково-довідкового апарату. Він указував, що архів недієздатний без описів (саме їм він пророкував майбутнє), не можна уявити собі архів без путівника, але стосовно каталогів висловлював заперечення. Він був правий щодо карткових каталогів, які сьогодні стали «мертвим» науково-довідковим апаратом (до зазначеного В. М. Автократовим та іншими вченими, висловлювання яких щодо недоліків каталогів наведено в цій статті, слід додати ще й крайню заїдеологізованість каталогів). В. М. Автократов указав шлях до подальшого розвитку архівної евристики – «дослідження творчої лабораторії споживача (як історика, так і архівіста), яка належить до евристичного боку його архівної роботи». На жаль, після В. М. Автократова ще не з'явився вчений, здатний розвинути його ідеї в сфері архівного пошуку або запропонувати власні.

Постскриптим: Ідею В. М. Автократова щодо Центрального фондового каталогу як потенційного найважливішого засобу архівного пошуку на початку XXI ст. спробували реалізувати як в Україні, так і в Російській Федерації.

В Україні картотеки на фонди Єдиного Державного Архівного Фонду склалися з другої половини 20-х рр. XX ст. Всі державні архіви й досі до 1 березня кожного наступного за звітним року направляють до Центрального фондового каталогу Державної архівної служби України картки фондів Національного архівного фонду України: на кожний новий фонд, що вперше надійшов на зберігання у звітному році та на частини фондів, якими поповнилися вже існуючі на зберігання в архіві фонди. На початку 2000-х рр., керуючись ідеєю максимального розширення інтелекту-

ального доступу до архівів, керівник Державного комітету архівів України доктор історичних наук Г. В. Боряк (на посаді – 2000–2006) висунув ідею розроблення національної архівної інформаційної системи, у т. ч. електронної бази даних «Архівні фонди України» (Центрального фондового каталогу в електронному форматі). Створена програма на платформі Microsoft Office Access була поширена в усіх державних архівах України, які почали заповнювати вже електронні картки (до них переносилася інформація з аркушів фондів і інших облікових документів архіву). За кілька років роботу було закінчено й очікувалося, що база даних «Архівні фонди України» ось-ось стане доступною як архівістам, так і дослідникам. Проте, так не сталося: не вистачило кадрових і технічних рішень, фінансових асигнувань... База даних існує й кожного року поповнюється, однак вона невідома дослідникам і підпала під критику архівістів, які, вклавши багато труда, так і не побачили результатів. У Російській Федерації ідею створення Центрального фондового каталогу в електронному форматі було реалізовано 2012 р.: він надає користувачам інформацію про 916577 архівних фондів, що зберігаються в 13 федеральних архівах, 2234 державних і муніципальних архівах 59 суб'єктів Російської Федерації. Пошук інформації здійснюється шляхом введення слів (словосполучень, дат і т. п.) у пошуковий строку, що дозволяє отримати перелік назв фондів, котрі містять потрібну інформацію. Пошук можна деталізувати, обравши архів (архіви) й атрибути описання фондів (назву фонду, анотацію фонду, історичну довідку фонду, назву опису, анотацію опису, назви одиниць зберігання). Функція розширеного пошуку працює за умови введення даних в систему [37].

ЛІТЕРАТУРА

1. Хорхордина Т. И. Открытие В. Н. Автократова (1922–1992) / В. Н. Автократов // Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М. : РГГУ, 2001. – С. 5–20.
2. Хорхордина Т. И. Российская наука об архивах. История. Теория. Люди / Т. И. Хорхордина. – М., 2003. – 518 с.; Хорхордина Т. И., Попов А. В. Архивная эвристика. Учебник. Под ред. Е. И. Пивовара. 2-е изд. – М. : РГГУ, 2015. – 294 с.; Тихонов В. И. Архивная теория В. Н. Автократова: анализ основных положений и подходов / В. И. Тихонов // Вестник РГГУ. Научный журнал. Серия «Документоведение и архивоведение. Информатика. Защита информации и информационная безопасность». № 1. – М., 2015. – С. 9–30; Тур О. М., Шишацька Ю. Ю. Внесок В. М. Автократова у становлення теорії опису архівної документної інформації / О. М. Тур, Ю. Ю. Шишацька // Филологические науки / 7. Язык, речь, речевая коммуникация [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/28_PRNT_2011/Philologia/7_91903.doc.htm; Васильченко М. Організаційно-функціональні трансформації архіву як структури соціальних комунікацій / Микола Васильченко // Вісник Книжкової палати. № 6. – К., 2012. – С. 1–5; Кулешов С. Г. Документ как исторический источник: свойство, состояние, статус / С. Г. Кулешов // Открытый текст. Электронное периодическое издание [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/history/istochnik/problems/?id=1348&txt=1>.
3. Матяш І. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку / Ірина Матяш. – К., 2012. – С. 296.
4. Папакін Г. В. Роль архівної евристики у використанні документної інформації / Георгій Володимирович Папакін // Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол. : Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 205.
5. Климова К. И. «Я часто думаю о Ваших письмах...» (до історії епістолярної спадщини Володимира Миколайовича Автократова) / Катерина Іванівна Климова // Архіви України. № 1. – К., 2013. – С. 197–216.
6. Кочаков Б. М. Русский законодательный документ XIX–XX веков / Б. М. Кочаков // Вспомогательные исторические дисциплины: Сб. статей. – М.-Л., 1937. – С. 319–320.
7. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні, 1917–1973 рр. / Олександр Георгійович. – К. : Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1975. – С. 129.
8. Державний архів Миколаївської області, ф. Р–1002, оп. 2, спр. 2 «Інструкції, розпорядження та листування з Центральними архівними управліннями СРСР та УРСР про розробку документальних матеріалів архівів в оперативно-чекістських цілях, 16 березня 1938 р. – 25 вересня 1939 р.», арк. 1–66.
9. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні, 1917–1973 рр. / Олександр Георгійович. – К. : Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1975. – С. 172–173, 177, 197.

10. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні, 1917–1973 рр. / Олександр Георгійович. – К. : Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1975. – С. 196.
11. Научно-справочный аппарат / Основные правила работы государственных архивов. – М. : Главное архивное управление при Совете Министров СССР, 1962. – С. 81–97.
12. Вступне слово / Національний архівний фонд України: засоби інтелектуального доступу до документів. Короткий довідник. Серія «Архівні зібрання України. Спеціальні довідники». Упорядн. Н. М. Христова, В. В. Бездрабко. – К. : Державний комітет архівів України, 2002. – С. 6.
13. Ковальська К., Романова О., Самойлович Г. До питання про створення єдиної системи науково-довідкового апарату в державних архівах / К. Ковальська, О. Романова, Г. Самойлович // Архіви України. Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. – № 6(80), листопад-грудень. – К., 1966. – С. 12–21
14. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні, 1917–1973 рр. / Олександр Георгійович. – К. : Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1975. – С. 196.
15. Сісецький А. Г., Кукреш С. К. Науково-практична конференція архівістів Української РСР / А. Г. Сусецький, С. К. Кукреш // Архіви України. Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. – № 2(130), березень-квітень. – К., 1975. – С. 47–58.
16. Система научно-справочного аппарата к документам Государственного архивного фонда СССР / Основные правила работы государственных архивов СССР. Под общей ред. д. и. н. Ф. М. Ваганова, к. и. н. А. В. Елпатьевского, к. и. н. Ю. Г. Турищева, В. В. Цаплина. – М. : Главное архивное управление при Совете Министров СССР, 1984. – С. 61–106.
17. Там само. – С. 61–63.
18. Мітюков О. Г. Науково-довідковий апарат до фондів державних архівів Української РСР / Олександр Георгійович Мітюков // Архіви України. № 4 (132) – К., 1975, липень-серпень. – С. 22.
19. Санцевич А. В. Підвищувати науковий рівень путівників по фондах облдержархівів / А. В. Санцевич // Архіви України. № 3 (131). – К., 1975, травень-червень. – С. 9–16.
20. Мітюков О. Г. Науково-довідковий апарат до фондів державних архівів Української РСР / Олександр Георгійович Мітюков // Архіви України. № 4 (132) – К., 1975, липень-серпень. – С. 16–17.
21. Сісецький А. Г., С. К. Кукреш. З досвіду каталогізації документів державними архівами Української РСР / А. Г. Сісецький, С. К. Кукреш // Архіви України. № 5 (133). – К., 1975, вересень-жовтень. – С. 10–17.
22. Мітюков О. Г. Науково-довідковий апарат до фондів державних архівів Української РСР / Олександр Георгійович Мітюков // Архіви України. № 4 (132) – К., 1975, липень-серпень. – С. 21.
23. Шепелев Л. Е. Работа исследователя с архивными документами / Леонид Ефимович Шепелев. – М.-Л. : Наука, 1966. – 128 с.; Шепелев Л. Е. Проблемы архивной эвристики / Леонид Ефимович Шепелев // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX - начала XX в.: Сб. статей. Л., 1967. – С. 5–25; Шепелев Л. Е. Архивные разыскания и исследования / Леонид Ефимович Шепелев. – М., 1971. – 144 с.
24. Ходаковский Н. И. Организация поиска источников и литературы в источниковедческом исследовании: Учеб. пособие / Николай Иванович Ходаковский; Под ред. О. М. Медушевской. – М. : Моск. гос. ист.-арх. ин-т, 1976. – 103 с.;
25. Ходаковский Н. И. Источниковедческая эвристика: Проблемы поиска письменных исторических источников: Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. - М., 1977. – 24 с.; Ходаковский Н. И. Архивная эвристика (технология архивного поиска) / Николай Иванович Ходаковский. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, историко-архивный институт, 1996. – 300 с.
26. Гречихин А. А. Библиографическая эвристика: история, теория и методика информационного поиска: конспект лекций / Александр Андреевич Гречихин. – М., 1984. – 48 с. За працюю О. А. Гречихіна створено веб-сайт «Библиографическая эвристика» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hi-edu.ru/e-books/BibliogEvrlist/about.htm>.
27. Автор користувався перекладом з французької на російську А. Серебрякової 1899 р., який було перевидано 2004 р.: Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / Шарль-Виктор Ланглуа, Шарль Сеньобос. Пер. с фр. А. Серебряковой. 2-е изд. Под ред. и со вступ. ст. Ю. И. Семенова. – М., 2004. – 305 с.
28. Автократов В. Н. Теоретические вопросы описания и поиска документной ретроспективной информации / Владимир Николаевич Автократов. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. Вступительная статья Т. И. Хорхординой. – М. : РГГУ, 2001. – С. 209.
29. Див. докладніше про принципи пертинентії та походження у статті: Матяш І. Б. Специфічні принципи і методи архівознавства / Ірина Борисівна Матяш // Архіви України. № 5. – К., 2010. – С. 19–44.
30. Автократов В. Н. Теоретические вопросы описания и поиска документной ретроспективной информации... – С. 209.
31. Автократов В. Н. Теоретические вопросы описания и поиска документной ретроспективной информации... – С. 215.
32. Берков П. Н. Библиографическая эвристика. К теории и методике библиографических разысканий / Павел Наумович Берков. – М.: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1960. – С. 86–120, 122, 128–132.
33. Цаплин В. В. Научно-информационная деятельность ЦГАНХ СССР и вопросы совершенствования научно-справочного аппарата / Всеволод Васильевич Цаплин // Советские архивы. № 2. – М., 1980. – С. 42–48.
34. Автократов В. Н. Теоретические вопросы описания и поиска документной ретроспективной информации / Владимир Николаевич Автократов. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. Вступительная статья Т. И. Хорхординой. – М. : РГГУ, 2001. – С. 195–238; Автократов В. Н. Некоторые теоретические вопросы архивного описания / Владимир Николаевич Автократов // Актуальные проблемы архивоведения и документоведения. Естественнонаучные вопросы архивного дела. – М. : ВНИИДАД, 1981. – С. 202–239.
35. Там само. – С. 43.
36. Там само. – С. 237.
37. Там само. – С. 198.
38. Центральный фондовый каталог (ЦФК) – федеральная государственная информационная система «Архивный фонд Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cfc.rusarchives.ru/CFC-search/>.

Рецензенти:

Боряк Г. В., член-кореспондент НАН України, д-р істор. наук, професор.
(Інститут історії України НАН України)

Папакін Г. В., д-р істор. наук, професор.

(Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.)

© Левченко Л. Л., 2016

Дата надходження статті до редколегії 14.11.2016